

Ömer Nasuhi Bilmen ve *Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*

Talip TÜRCAN*

I. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Eserleri

A. Ömer Nasuhi Bilmen'in Kısa Hayat Hikâyesi

Ömer Nasuhi Bilmen 1883 (Hicrî 1300/Rûmî 1299) yılında¹ Erzurum'un Salasor Köyü'nde doğmuştur. Bilmen'in babası dönemin ulemasından Hacı Ahmed Efendi'dir. Annesi ise Muhibe Hanım'dır. Babasını küçük yaşta kaybeden Bilmen, ilk dönem tahsilini Erzurum Ahmediyye Medresesi müderrisi ve Nakîbuleşraf kaymakamı olan amcası Abdurrezzak İlmî Efendi ile Erzurum müftüsü Narmanlı Hüseyin Efendi'de yapmıştır. Yirmi yaşına kadar derslerine devam ettiği her iki hocasının yakın aralıklarla ölümü üzerine, 1908 yılında İstanbul'a gitmiş ve Fatih dersiâmlarından Tokathî Şâkir Efendi'nin derslerine devam etmiş, 1909 yılında ondan icâzet almıştır. 1912 yılında dersiâmlık şehâdetnâmesine hak kazanan Bilmen, 1913 (1331) yılında da Medresetü'l-Kudât'ı² aliyyu'l-a'lâ derecesi ile bitirmiştir.³

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı. Bu çalışma önemli ölçüde yazarın "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye' deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-" (*İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, 2005) başlıklı makalesine dayanmaktadır.

1 Bilmen'in doğum tarihi kimi yazarlarca 1882, kimilerince de 1884 olarak verilmektedir. Doğrusunun 1883 olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta bkz. Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye' deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", s. 427 (dipnot 1).

2 *İlmiyye Sâlnâmesi (Meşihat-i Celile-i İslâmiyye'nin Ceride-i Resmîyyesi'ne Mülhaktır)*, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye 1334, 730. Bu itibarla Hulusi Yavuz'un, Ömer Nasuhi Bilmen'in Medresetü'l-Kudât'ı 1329/1911'de bitirdiğini söylemesi (bkz. Hulusi Yavuz, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 209) isabetli değildir.

3 Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romam İki Şükufe-i Taaşşuk*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975, s. 13-15; Yavuz, a.g.e., s. 208-209; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, c. 6, s. 162.

13 Eylül 1912’de Fatih dersiâmı olarak atanan Bilmen, Temmuz 1913’te Fetvâhâne-i Âlî Müsevvid Mülâzımlığı’na, 1914’te başmülâzımlığa ve 1915’te de Hey’et-i Te’lîfiyye A’zâlığı’na getirilmiştir. 18 Mayıs 1916’da Dârü’l-hilâfe Medresesi Kısım-ı Âlî Müderrisliği’ne, Nisan 1917’de Mahkeme-i Temyîz Şer’iyye Dairesi Terikeye Mûteallik İ’lâmât Telhîs Mümeyyizliği’ne ve Mayıs 1920’de tekrar Hey’et-i Te’lîfiyye A’zâlığı’na, 1922’de de Meclis-i Tedkîkât-ı Şer’iyye A’zâlığı’na atanmış olan Bilmen, aynı yıl bu dairenin kaldırılması üzerine dersiâmlığa devam etmiş ve 1923’te Sahn Medresesi kelâm müderrisliği görevini üstlenmiş; fakat bu medrese de bir yıl sonra kapatılmıştır. 14 Şubat 1926 tarihinde İstanbul Müftülüğü Müsevvidliği görevine getirilen Bilmen, 16 Haziran 1943’te⁴ İstanbul Müftüsü olarak atanmıştır. 30 Haziran 1960’ta Türkiye Cumhuriyeti’nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı olan Ömer Nasuhi Bilmen, daha bir yılını doldurmadan, 6 Nisan 1961 tarihinde emekliliğini istemiştir. Bilmen’in bu kararında dönemin politik koşullarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. İslâm’a ters düşecek bir kısım politik amaçlara alet edilmekten endişe ettiği için Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan ayrılan Bilmen, ölünceye kadar (12 Ekim 1971) eğitim-öğretim ve telif faaliyetlerini sürdürmüş, Dârüşşafaka Lisesi’nde yaklaşık yirmi yıl boyunca ahlâk ve yurttaşlık derslerini, İstanbul İmam-Hatip Okulu ve İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nde ise usûl-i fıkıh ve kelâm derslerini okutmuştur. Arapça ve Farsça’ya şiiir yazabilecek kadar hâkim olan Ömer Nasuhi Bilmen, Fransızca’yı da tercüme yapacak kadar öğrenmişti.⁵

B. Ömer Nasuhi Bilmen’in Eserleri

Modern dönemde yaşamış olmakla birlikte Bilmen, aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz üzere, İslâmî ilimlerin hemen her alanında ve büyük ölçüde klasik tarzda eserler kaleme almış bir klasik dönem temsilcisi, belki de klasik dönemin son temsilcisi bir âlimdir. Bilmen’in kitap türündeki birçok eserinin yanında, *Beyânülhak*, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebîlürreşâd* mecmualarında yayımlanmış makaleleri de bulunmaktadır.⁶ Bilmen, İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında birçok eser vermiş olsa da onun asıl uzmanlık alanı fıkıhtır. Nitekim Bilmen’e şöhretini, *Büyük İslâm İlmihâli* ile *Hukûk-ı İslâmiyye ve*

4 Bu tarih *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü (1924-1989)*’nde 1941 olarak verilmektedir (s. 20). Sadık Albayrak’ın da Bilmen’in İstanbul Müftülüğü’ne atanma tarihini 1941 yılı olarak kaydettiği görülmektedir. Bkz. *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, c. 4-5, Millî Gazete Yayınları, İstanbul 1981, s. 380.

5 Ahmet S. Bilmen, *a.g.e.*, s. 15-22; Yaran, *a.g.m.*, c. 6, s. 162.

6 Bilmen’in makaleleri ile ilgili olarak şu çalışmalara bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 213-215; Selahattin Kıyıcı, “Ömer Nasuhi Bilmen’in (1391/1971) Bazı Makaleleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, yıl 3 (Van 2000), s. 1-12; Canan Candan, “Ö. N. Bilmen’in İlmi Kişiliği ve “Hukukî İslâmiyye Kamusu” Adlı Eserinin Tahlili”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2001, s. 25-27.

Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu başlıklı fıkıh eserleri kazandırmıştır. Burada Bilmen'in kitap türündeki bilinen eserlerinin bir listesi⁷ Türkçe harflerle ilk basılış tarihlerine göre verilecek, daha sonra *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* üzerinde özel olarak ve ayrıntılı biçimde durulacaktır.

1. *Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler* (İstanbul 1947-1950).
2. *Büyük İslâm İlmihâli* (İstanbul 1947-1948).

Osmanlı Dönemi'nde Türkçe yazılmaya başlanan ilmihâller tedrici olarak gelişme göstermiş, Cumhuriyetle beraber olgun bir telif düzeyine ulaşmıştır. Bilmen tarafından kaleme alınan *Büyük İslâm İlmihâli* de Ahmet Hamdi Akseki'nin (ö. 1951) *İslâm Dini* (Ankara 1933) başlıklı eseri ile birlikte ilmihâl geleneğine ilişkin belirtilen aşamanın en önemli temsilcilerinden biridir. *Büyük İslâm İlmihâli* kendisinden sonra yazılan ilmihâllere kaynaklık teşkil etmiş ve halk nezdinde o kadar itibar kazanmıştır ki, halen ondan daha fazla basılan bir başka ilmihâl bulunmamaktadır.⁸

Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihâli*'ni yazdığı dönemin din-devlet ilişkilerine dair politik koşulları dikkate alındığında, eserinde, halkın dinî ihtiyaçlarını yeterli ölçüde karşılayacak bir ilmihâle duyulan ihtiyacı vurgulaması⁹ son derece haklıdır. Söz konusu dönemde halkın dinin temel bilgilerini dahi öğrenme hususunda başvurabileceği kaynakların yok denecek kadar az olduğu bilinen bir gerçektir.

Büyük İslâm İlmihâli, akâid, ibâdetler (tahâret ve sular, namaz, oruç, yemin, adak ve keffâret, zekât ve sadaka-i fitr, haclar, kurban, hayvan boğazlama ve av, kerahiyet ve istihsan), İslâm ahlâkı ve isimleri Kur'ân'da zikredilen peygamberlerin sîret ve tarihçeleri olmak üzere 10 *kitâb* (bölüm) halinde tasnif edilmiştir.

3. *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları* (İstanbul 1948).
4. *Yüksek İslâm Ahlâkı* (İstanbul 1949).
5. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 1-6 c. (İstanbul 1949-1952).
6. *Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri İ'tilây-ı İslâm ile İstanbul Tarihçesi* (İstanbul 1953).

7 Bilmen'in eserleri için ayrıca bkz. Osman Öztürk - Bekir Topaloğlu, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası (1923-1973)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975, eser no: 161, 270, 292, 452, 908, 920, 1340, 1478, 1604, 1627, 1678, 1906, 1921, 2314, 2321, 2458, 2660, 2864, 2895.

8 Bkz. Yaran, a.g.m., c. 6, s. 162-163; Hatice Kelpetin, "İlmihal", *DİA*, c. 22, s. 140.

9 Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1986, s. 4 (Önsöz).

7. *Büyük Tefsir Tarihi*, 1-2 c. (Ankara 1955-1960).

8. *Muvazzah İlm-i Kelâm* (İstanbul 1955).

Bilmen'in Osmanlıca olarak basılmış ilk eseridir.¹⁰

9. *İslamiyetin Ulvi Mahiyeti, Müslümanların Yüksek İ'tikadları Hakkında Tedkikatta Bulunan Bir Amerikalının Suallerine Cevaplar* (Ankara 1956).

10. *Kurban: Mahiyeti Vücubu Hikmet-i Teşriyyesi* (Ankara 1956).

11. *Sualli Cevaplı Dinî Bilgiler* (Ankara 1959).

12. *Mülâhhas İlm-i Tevhid: Akaid-i İslâmiye* (İstanbul 1962).

13. *Hikmet Goncaları -500 Hadis-i Şerif ve İzahı-* (İstanbul 1963).

500 hadisin tercüme ve izahını konu edinmektedir.

14. *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 1-8 c. (İstanbul 1963-1966).

15. *Dini ve Felsefi Ahlâk Lügatçesi* (İstanbul 1967).

16. *Nüzhëtü'l-Ervâh: Farisi Divançe ve Tercümesi* (İstanbul 1968).

Bilmen'in Farsça olarak yazıp Türkçeye çevirdiği divançesidir.

17. *İki Şukûfe-i Taaşşuk -Feci, Millî, Edebi Bir Hikâye-i Sûzinâk-i Âşıkaneyi Musavverdir-* (İstanbul 1975).

Bilmen'in 1322/1904'de henüz Erzurum'da iken yazdığı, fakat yayımlanmadığı bir romanıdır. Ölümünden sonra oğlu tarafından yayımlanmıştır.¹¹

II. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*

Ömer Nasuhi Bilmen, İslâmî ilimlerin hemen her alanında eser vermiş velûd bir müellif olmakla birlikte ülkemizde daha çok bir fıkıh âlimi olarak bilinir. Ona bu ününü kazandıran en önemli eserleri *Büyük İslâm İlmihâli* ile *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*'dur.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu fikhın, ibâdetler hariç bütün konularını içermesi yönüyle Türkçede yazılmış ilk en geniş fıkıh eseri niteliğini haizdir. Osmanlı Dönemi'nde bir kısım fıkıh eserleri Türkçeye çevrilmiş olmakla birlikte, Kâmûs ölçeğinde Türkçe bir fıkıh eseri telif edilmemiştir. Nitekim Bilmen, eseri kaleme alma gerekçelerini açıklarken, öncelikle Türkçede fikhın bütün konularını içeren bir eserin bulunmayışına vurgu yapmakta ve fikhın belli konularını ele alan Türkçe eserlerin de yalnızca Hanefî mezhebini esas aldıklarını belirtmektedir. Bilmen ikinci bir gerekçe olarak ise, Fetvâhâne-i Âlî'de Heyet-i Telifiyye a'zâsından olduğu dönemde Hanefî mezhebini esas alan mecele-i külliyye tarzında kapsamlı bir eserin vücuda getirilmesi için Meşihat Dairesi'nde oluşturulan ve kendisinin de üyesi olduğu ilim

¹⁰ Ahmet S. Bilmen, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹ Bkz. Ahmet S. Bilmen, *a.g.e.*, s. 97-168.

heyetinin çalışmaları ile daha sonraları Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun yine Bilmen'in de görev aldığı İslâm hukukuna ilişkin bir kâmûs yazdırma işinin akim kalmasını göstermektedir. Bilmen, her iki teşebbüste de kendi payına düşen çalışmaları yapmış, fakat sözü edilen eserlerin telif edilip yayımlanması mümkün olmamıştır. Fıkıhın bütün kısımlarını içine alacak bir eserin yazılmasına ilişkin teşebbüslerin neticesiz kalması, Bilmen'i *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*'nu hazırlama fikrine sevk etmiştir.¹²

İlk defa 1949-1952 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nce altı cilt olarak yayımlanan eserin birinci cildi, aynı fakülte tarafından, 1955'te tekrar basılmıştır. Oldukça talep gören eserin sonraki çeşitli baskıları ise, Bilmen'in oğlunun gayretleriyle, sekiz cilt halinde yapılmıştır.¹³

Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, söz konusu esere yazdığı "Hukukî İslâmiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?" başlıklı takrizinde, *Kâmûs*'un İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nce yayımlanma sürecine dair bilgi vermektedir. Her şeyden önce Velidedeoğlu, uzun asırlar boyu milletimizin hukuk düzeni olarak işlev görmüş olan İslâm hukukuna ilişkin tam bir kâmûsun yapılmamış olmasını, hukukî hayatımız bakımından çok önemli bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Velidedeoğlu, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığı sırasında İstanbul Müftüsü, Fatih müderrislerinden Ömer Nasuhi Bilmen'in bir İslâm hukuku kâmûsu kaleme aldığını duyduğunu ve eseri fakültesi hesabına yayımlamayı düşündüğünü; ayrıca eserin müellifi Bilmen'den de bu yönde bir teklif geldiğini ifade etmektedir. Bunun üzerine *Kâmûs*'u fakülte hesabına yayımlayabilmek için, üniversitenin kurumsal usûlüne göre gerekli olan raporun yazılmasının Ebül'ulâ Mardin'den rica olunduğunu, onun da eserin basılmasının fayda ve lüzumuna dair müdellel bir rapor hazırladığını ve böylece *Kâmûs*'un fakültece yayımlanmasının mümkün hale geldiğini belirtmektedir.¹⁴

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu'nun İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nce yayımlanmış olmasını hukuk tarihimiz açısından olduğu kadar dönemin hukuk politikasıyla ilişkisi bakımından da önemli, dikkat çekici ve manidar bulduğumuzu söylememiz gerekir. Zira ülkemizde Cumhuriyetle birlikte gerçekleştirilen hukuk devriminin benimsenip yerleşik hale gelmesinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi de, tıpkı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi gibi, etkili işlev görmüş temel kurumlardan biridir. Mahmut Esat Bozkurt'un 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptı-

12 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985, c. 1, s. 3-4.

13 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 5.

14 Bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukukî İslâmiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?", *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu* içinde, c. 8, s. 295-296.

ğı konuşma, devrimi yapanların İslâm hukukuna bakışını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna rağmen, o konuşmanın üzerinden daha bir çeyrek asır bile geçmemişken, eski hukuka inançla bağlı bir yazarın -ki yazar, eski Fatih müderrislerinden bile olsa, o sırada İstanbul müftüsüdür- büyük bir eserinin, hatta Müslüman Türk tarihinin en kapsamlı telif ilk İslâm hukuku eserinin hukuk fakültesince yayımlanabilmiş olması, Cumhuriyet tarihi bakımından önemli bir aşamaya, belki evrilmeye işaret etmekte ve üzerinde özel olarak durmayı hak etmektedir.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu gerek şekil gerekse içerik olarak büyük ölçüde klasik fıkıh geleneğine bağlı kalınarak kaleme alınmış bir eserdir. Hatta eser klasik geleneğin Türkçede hacim olarak ilk, şekil ve içerik olarak ise son temsilcisi sayılabilir. Buna göre *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* tıpkı klasik fıkıh kaynaklarında olduğu gibi *kitâblar* (bölümler) biçiminde tasnif edilmiş; her kitâbın başında ne işleneceği bir plan dâhilinde verilmiş ve ilgili terimler (istılâhât) tanımlanmıştır. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*'nun planını oluştururken daha çok meşhur hanefî fakih el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'* başlıklı eserinden faydalandığını söylemektedir ki,¹⁵ bu, klasik dönemde tasnif düzeyinin yüksekliğiyle tanınmış bir eseri örnek almakla ne ölçüde bilinçli bir tercihte bulunulduğunun göstergesidir.

Bilmen, eserin başlığında geçen *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye* tamlamalarının da anlamını bizzat izah etmiştir.

Hukûk-ı İslâmiyye tabiri “muamelata -yâni; ukubata, münakahata, müferakata vesair medenî, iktisadî muamelelere- müteallik ahkâmı şer'iyenin hey'eti mecmuasını”¹⁶ ifade etmekte olup, bu yolla ibâdetlere ilişkin hükümler kapsam dışında bırakılmıştır. Çünkü fıkıhın ibâdât kısmı, daha önce kaleme alınan *Büyük İslâm İlmihâli*'nde müstakil olarak verilmiştir.¹⁷

Istılâhât-ı Fıkhiyye tabiriyle her kitabın başında konu ile ilgili fikhî terimlerin tek tek tanımlanmış olması kastedilmektedir. Eserde kavramsal içerikleri izah edilen terim sayısı 1400'den fazla olup, bu durum ona niçin “Kâmûs” başlığının konulduğunu da açıklamaktadır. Eserde açıklanan terimlerin sayısı göz önüne alındığında, onun aynı zamanda bir İslâm hukuku sözlüğü olduğu görülmektedir. Her bir kitâbın (bölüm) başında, konuya girmeden önce ilgili terimler verilmiş, onların yalnızca hukukî içerikleri tanımlanmakla yetinilmemiş, lügat anlamları da belirtilerek, aralarındaki semantik bağa dikkat çekilmiştir. Eserin, son dönem İslâm hukuku ve hukuk tarihi çalışmaları bakımından

15 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 7.

16 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 8.

17 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 4.

önemli bir kaynak niteliği kazanmasında, İslâm hukuku terimler sözlüğü olma yönü de çok etkili olmuştur. Özellikle klasik İslâm hukuku kaynaklarına müracaat edebilen çok az sayıdaki kısmı istisna edildiğinde, ülkemizdeki hukuk tarihçilerinin pek çoğu ile mukayeseli çalışma yapmak isteyen diğer bazı hukuk araştırmacıları İslâm hukukunun klasik dilini kavrama ve terimleri doğru telaffuz edebilme hususunda kendilerini *Kâmûs*'a bağlı hissetmişlerdir. Hatta ilahiyatçılar içinde bile İslâm hukuku terimlerinin telaffuzunda hata edenler olmuş ve niçin Bilmen'in *Kâmûs*'una bakmadıkları şeklinde eleştiriye maruz kalmışlardır.¹⁸

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûs'u 30 kitâb halinde tasnif edilmiştir. İlk iki kitâbı içeren birinci cilt, esere bir giriş (medhal) niteliğinde olup, 'usûlü fıkıh, kavâidi fıkhiyye ile tabakatı fukahâ'¹⁹ kısımlarından oluşmaktadır. Birinci cildin "İlk Kitâb"ında fıkıh usûlünün terminolojisi ve ana konularına ilişkin bilgi verilmiş; *Mecelle*'deki 99 küllî kâidenin şerhi yanında el-Kerhî'nin (ö. 340/952) tespit ettiği kâidelerden 16 adedinin Ebû Hafs en-Nesefî (ö. 537/1142) tarafından yapılan izahlarına yer verilmiş ve yine Mahmûd Hamza Efendi'nin (ö. 1305/1887) *el-Fevâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâidi'l-Fıkhiyye* adlı eserinden alınan 18 kâide de şerhleri ile birlikte dercedilmiştir.²⁰ "İkinci Kitâb"ın ilk bölümünde kısaca fıkıh tarihine, müctehidlerin ve fakihlerin tabaka ve derecelerine, ihtilaf sebeplerine değinilmiş, ikinci bölümde de sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn ile sonraki dönemlerde yaşamış 405 fakihin terceme-i hâli kaydedilmiştir.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûs'unda fıkıhın *furû'* (furû'u'l-fıkıh) kısmı 28 kitâb halinde tasnif edilmiştir. Eserde Hanefî mezhebi esas alınmakla birlikte, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin görüşlerine de belli bir mukayese imkânı verecek ölçüde değinilmiştir. *Kâmûs*'ta fıkıhî hükümlerin delillerine yer verilmemiştir. Bu itibarla, ilke olarak, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûs* müdellel bir fıkıh kitabı değildir. Bilmen, eseri müdellel biçimde kaleme almamasını, eserin hacminin artacağı gerekçesine bağlamaktadır. Hükümlerin delillerine bakmak isteyen okuyuculara geniş ilm-i hilaf eserlerini ve mufassal fıkıh kaynaklarını tavsiye etmektedir. Bilmen, aşağıda geleceği üzere, yetişme tarzının ve fıkıhî bakışının doğal bir sonucu olarak, eserinde tahlil, tenkit, sentez ve tercihlere yer vermemiştir. Fakat özellikle ictihâd kaynaklı hükümlere ilişkin mezhepler arası görüş farklarını belirtirken, kimi zaman onların gerekçelerine (illet/menat) kısaca işaret etmiştir.²¹

18 Mesela bkz. Salih Akdemir, "A. Üdeh'in 'et-Teşrîu'l-Cinaî el-İslâmî' Adlı Eseri ve Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 28/1, 1987, s. 47.

19 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 9.

20 Bkz. Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 290-299.

21 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 7.

Bilmen, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'de düzenlenen bütün mesâile *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*'nda yer verildiğini beyan etmektedir ki, bu, eserin aynı zamanda bir *Mecelle* şerhi mahiyetinde olduğunu göstermektedir.²² *Kâmûs*, 1274 tarihli Arazi Kanunnâmesi ile 1331 tarihli İntikal Kararnâmesi'nin hükümlerine ve başka bir kısım düzenlemelere de atıf yapmaktadır.²³ Eserde, benzer şekilde, bir kısım tarihî uygulamalara da yer verilmiştir. Mesela Osmanlı'da kullanılan çeşitli ölçü birimleri (mikyaslar) ve onlarla ilgili belgeler²⁴ ile son dönemde verilen idam cezalarına ilişkin ilam ve infaz örneklerinin²⁵ nakledilmesi, *Kâmûs*'un hukuk tarihi çalışmaları için birçok açıdan niçin kaynak teşkil ettiğini ve önemini izah etmektedir.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu klasik fıkıh geleneğinin son bir temsilcisi olmakla birlikte, aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz üzere, bu eserin, diğerlerinden ayrılan en önemli özelliği, hatta en özgün yanı kanaatimizce, şer'î hükümlerle gözetilen hikmet ve maslahatlara yer vermesidir. Bilmen, *Kâmûs*'un ilk cildinde, yani *Medhal* kısmında "Şer'î hükümlerin esbabı ve hikemi teşriyesi" başlığı altında imân ve ibâdetlerden başlayarak, her bir hukukî kurumu teşkil eden hükümlerin sevkinde gözetilen hikmet ve maslahatlardan ana hatlarıyla, ayrı ayrı kısaca söz etmiştir.²⁶ *Kâmûs* içinde ayrı kitâblar halinde incelenen hemen her bir hukukî kurumu teşkil eden şer'î hükümlerin meşru kılınmasında gözetilen hikmet ve maslahatlar ayrı başlıklar açılmak suretiyle izah edilmiştir.

Bilmen, *Kâmûs*'u kaleme alırken aralarında usûl, furû', fetvâ ve tabakât ile çeşitli lûgat kitaplarının bulunduğu çok sayıda klasik temel kaynaktan yararlanmışır. Eserde her mezhebin görüşü kendi kaynaklarından verilmiştir. Bu, hem Bilmen'in kaynak kullanmadaki akademik hassasiyetini göstermekte hem de *Kâmûs*'un içerik güvenilirliğini yansıtmaktadır. Başvurulan kaynaklar kısmen her bir paragrafın sonunda belirtilmiş, fakat daha çok toplu bir tarzda cilt, sayfa, baskı yer ve tarihi belirtilmeksizin ya her bir kitâb (bölüm) ya da ilgili cilt sonunda mezheplere göre tasnif edilerek kaydedilmiştir.

III. Ömer Nasuhi Bilmen ve Fıkıh Düşüncesi

Bilmen, her alanda olduğu gibi, fıkıh alanında da geleneksel olanın modern olana evrildiği, bilinen süreci bizzat yaşamış, bunun etkilerini düşünce dünyasında hissetmiş ve eserlerini, özellikle *Kâmûs*'u, klasik fıkıh geleneğinin ülkemizdeki belki telif sahibi son bir temsilcisi olarak kaleme almıştır. O, *Kâmûs*'ta, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tertip, kapsam ve muhteva bakımın-

22 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 8.

23 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 5, s. 389-406.

24 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 4, s. 120-143.

25 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 3, s. 184-186.

26 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 203-214.

dan klasik fıkıh geleneğine tamamen sadık kalmış, başta Hanefî mezhebi olmak üzere, fıkıhın yerleşik doktrinini büyük bir itina ile nakletmeyi kendisine borç bilmiş, bir emanet olarak görmüştür. Bilmen'in, içinde yaşadığı süreçte rağmen, genelde tüm İslâmî ilimlerin, özeldede fıkıhın klasik geleneğine ve tarihine gönülden bağlı bir fakih olduğunu, fıkıh düşüncesini de temelde bu tutumunun belirlediğini söylemek mümkündür.

Osmanlı'nın neredeyse son bir yüzyılı boyunca fıkıh-batı hukuku ikileminde yaşanan tartışmaları yakinen bilen ve bunların bir kısmına bizzat tanıklık etmiş bir âlim olarak Bilmen'in, söz konusu mücadeledeki tarafı bellidir. Bilmen, fıkıhın klasik geleneğine bağlı olduğu kadar, onu bir hukuk düzeni olarak kavrama ve topluma da gösterme çabası içindedir. Onun ibâdetler fıkıhını *Büyük İslâm İlmihâli* başlığı altında ayrı bir eser olarak yayımlayıp, fıkıhın beşerî ilişkileri düzenleyen hükümlerini incelediği eserine de *Hukûk-ı İslâmiyye* başlığını seçmesi belirtilen eğiliminin bir göstergesidir.

Bilmen, İslâm ulemasının hukuk yerine fıkıh, ilm-i hukuk yerine ilm-i fıkıh demeyi tercih ettiklerini, bununla birlikte aralarında fark olduğunu söyledikten sonra, fıkıh-hukuk ilişkisini, "Hukuk ve ilmi hukuk ile nâs arasında carî muamelâta müteallik bir ilim kast olunur. Fıkıh veya ilmi fıkıh ise hem bu muamelâta, hem de dinî vezaif ve vecaibe, -başka tâbir ile ahkâmı ibadâte-müteallik bir ilimdir. Bu cihetle ilmi fıkıhın sahası daha geniş bulunmaktadır"²⁷ biçiminde izah etmektedir. Bilmen'in ifadelerinden hukuk ile ilm-i hukuk ve fıkıh ile de ilm-i fıkıh arasında bir ayrıma gitme ihtiyacı duymadığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımda klasik dönem boyunca fıkıh, bir ictihâd faaliyeti olarak tanımlayan usûlcülerle, onu bir hükümler bütünü olarak kavrasalar bile, sırf hıfzını ve naklini de bilimsel faaliyet kapsamında gören fakihlerin tutumunun etkili olduğu açıktır. Hukuk ve hukuk ilmi, fıkıh ve fıkıh ilmi arasındaki kavramsal kategori ya da düzlem farkının görülmemesi, gelenekle ilişkisini samimi bir teslimiyet, sadakat ve taklîd düzeyinde kuran Bilmen bakımından mazur sayılabilir. Ne var ki, bilim/bilimsellik ile norm/normatiflik kavramlarına ilişkin analizlerin belli bir aşamaya geldiği günümüzde, alanın uzmanlarının hala aynı indirgemeci tavrı sürdürmeleri kabul edilemez. Zira fıkıh ve hukuk kavramları arasındaki karşılaştırmanın yalnızca düzenlenen beşerî davranışlara dair bir tam girişimlilik ilişkisi kurularak açıklanamayacak olması gibi, gelenekte fıkıh ilmi ya da aynı anlamda fıkıh denildiğinde kastedilen faaliyetin günümüzde hukuk bilimi denildiğinde anlaşılması gereken faaliyete indirgenmesi de yerinde değildir.

Bilmen, geleneğin *Kâmûs* düzeyinde eser telif eden son bir temsilcisi olarak, Hanefîlik başta olmak üzere, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezhep doktrinlerini aslına sadık biçimde nakletmeyi kendisine bir görev edinmiş; fakat

27 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 8.

bununla yetinmemiş, fıkıhın toplumsal yaşam için en uygun ve en âdil hükümleri barındıran bir hukuk düzeni oluşunu, buna bütün kalbiyle inanarak, eserinin münâsebet düşen her yerinde izah etmeye gayret etmiştir. Bu bağlamda o, *Kâmûs*'ta, hemen her bir hukukî kurumun hikmet-i teşriyyesinden söz etmekte; toplumların düzen, maslahat ve adâlet ihtiyacının en üst düzeyde karşılanmasının ancak şer'î hükümlerin uygulanmasıyla mümkün olabileceğini sıkça vurgulamaktadır. Bilmen, İslâm hukukunda gâye meselesini kavramsal ve teorik düzeyde bir sorun olarak ele almasa bile, onun her bir hukukî kuruma ilişkin izahlarından, bir teorinin kurulmasını sağlayacak kendi içinde tutarlı ilkelerin soyutlanması mümkün görünmektedir. Nitekim Bilmen'in, sıkça kamu menfaat ve maslahatına, toplumsal yaşamın düzen, ahenk ve istikrarına, insan fitratına, insanın şeref ve haysiyetinin korunmasına, ahlâkın yüceltilmesine ve ahlâkî hassasiyetin gerçekleştirilmesine, adâletin sağlanmasına, toplumsal inkişafın teminine ve diğer bir kısım temel ilke, hedef ve gâyelere atıfta bulunması tespitimizi desteklemektedir.

Bilmen, şer'î hükümlerden her birinin meşruiyetinde bir hikmet/maslahat bulunduğunu; bunlardan bir kısmının zâhir, yani açıkça bildirilmiş, bir kısmının ancak bir mülâhaza sonucunda kavranabilir ve diğer bir kısmının da yalnızca Şâri' tarafından bilinebilir nitelikte olduğunu belirtir. O, *illet/hikmet-hüküm ilişkisi* hususunda Ehl-i sünnet'in çoğunluğunca kabul edilen teoriye sıkıca bağlıdır. Buna göre, *illetler/hikmetler*, hükümler bakımından yalnızca birer *emâre* ya da *alâmet* mahiyetinde olup, bunların hükümlerin sevk edilmesinde hiçbir tesirleri bulunmamaktadır. Şer'î hükümler, ancak *hitâb-ı şer'î* ile sabittir. Dolayısıyla şer'î hükümlerin varlığı ve devamı, illetlerine ya da hikmetlerine bağlı değildir.²⁸

İslâm hukukuna yönelik eleştirilerin yoğunlaştığı bir dönemde yaşamış bir âlim olarak Bilmen'in şer'î hükümlerde gözetilen hikmetlere ilişkin izahları, aynı zamanda hükümleri savunma amacı taşımaktadır. Bilmen'in, özellikle çağdaş eğilimlerle bağdaşmaz görüldüğü için eleştiri konusu yapılan şer'î hükümleri ve onlarda gözetilen hikmetleri, iki temel noktadan hareketle açıklamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Onlardan biri, İslâm hukukunun, Batılı hukuk düzenleri karşısında bağımsız ve her çağın ihtiyaçlarını karşılama hususunda yeterli bir hukuk düzenini temsil ettiği vurgusudur. İkincisi ise, aslında ilk kabulün doğal bir sonucu olarak, İslâm hukuku hükümlerinin çağın hâkim değerleriyle mutabık olduğunu gösterme gayretidir. İslâm hukukunu savunma ihtiyacı, Bilmen'in yaptığı bazı izahlarda klasik dönemde bulunmayan kimi vurguların öne çıkmasına ve gelenekte o ölçüde gösterilmeyen bir hassasiyetin gelişmesine yol açmıştır. Bilmen'in ilgili hükümleri salt bilimsel açıdan izah etmenin ötesine geçen ve yaşadığı dönemin değer algı-

28 Bkz. Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 1, s. 172, 203.

sından etkilenen üslûbunu kavramak için, örnek olarak teaddüd-i zevcât, talâk yetkisi ve tefvîz-i talâk, irtidâdın suç sayılıp cezalandırılması ile recm ve celde cezalarına ilişkin izahlarına²⁹ bakmak yeterlidir.

Kendi döneminin meselelerini dikkate alan her fakîh gibi Bilmen de, eserini yazarken çağın gittikçe güçlenen bir kısım değer ve telakkilerine, onların İslâm hukukundaki temellerini açığa çıkarıp vurgulamak suretiyle değinmeyi ihmal etmemiştir. Onlardan biri de hayvan hakları konusudur.³⁰ Belirtmek gerekir ki, “hayvan hakları” tabirine imkân verecek düzeyde güçlü ve açık düzenlemeler barındıran İslâm hukukunun yaklaşımını öne çıkarmak, bir gerçeğin tespitinden ve bir hakkın tesliminden daha fazlası değildir. Günümüzde pozitif hukuk düzenlerince “hayvan hakkı” kavramının teorik düzeyde hala tanınmadığı düşünülürken, İslâm hukukunun evrensel hukuk düşüncesine yapabileceği katkı açıktır. Hatta Bilmen’in ‘ekinlere, ağaçlara kuruyup telef oluncaya kadar su vermemeyi de yeryüzünde fesada çalışmak’³¹ olarak nitelenmesi, İslâm hukukundan bir “bitki hakları” kavramı ve teorisinin çıkarılabileceğini de ima etmektedir.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu klasik fıkın belli mezhep doktrinlerini asıllarına sadık kalarak aktarmak amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Bununla birlikte, Bilmen’in, fıkın klasik doktrinini bir bütün olarak kavrayıp nakletmenin ötesinde, yeni meselelere de o çerçevede çözüm bulmaya ehil, en azından *tahrîc* düzeyinde bir fakîh olduğunu “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini”³² başlıklı çalışmasından anlayabiliyoruz. Ayrıca bu çalışması, Bilmen’in mukayeseli hukuka yabancı olmadığını da göstermektedir.

Burada Bilmen’in Türkiye’de tartışmalara yol açan ve Din İşleri Yüksek Kurulu’nun fetvâ yoluyla düzeltme ihtiyacı hissettiği bir görüşünden de bahsetmemiz uygun olur. Geleneğe bağlılık, Bilmen’in Türkiye’de önceden *memleket arazisi* niteliğinde olan toprakların Cumhuriyetle birlikte hukuken *mülk arazisine* dönüştüğü gerçeğini itiraf etmesine mâni olmuş görünmektedir. Bilmen’e göre, Türkiye toprakları geneli itibarıyla memleket arazisi (arazi-i emîriyye) kabilinden, yani rakabesi (mülkiyet) devlete ait ve tasarrufu tapu yoluyla halka bırakılmış türde³³ olduğu için, mutasarrıfları ya da müste’cirleri (kiracıları) tarafından elde edilen üründen *öşür* verilmesi gerekmemektedir. Şöyle ki, mutasarrıflar ya her yıl maktu bir kira bedeli öderler -ki, bu yıllık vergi niteliğindedir- ya da arazi ekildikçe ürünün belli bir hissesi beytül-mâl adına

29 Bkz. Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 2, s. 112-114, 217-220; c. 3, s. 201-203; c. 4, s. 13-15.

30 Bkz. Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 2, s. 514-517.

31 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 2, s. 514.

32 Bkz. Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 8, s. 269-285.

33 Bkz. *Arazi Kanunnâmesi*, md. 3.

tahsil olunur. Verilen bu vergi ya da tahsil olunan hisse, mutasarrıfların kendileri bakımından bir kira bedeli, devlet bakımından ise *harâc* mesabesindedir. Ebu Hanife'nin ictihâdına göre, öşür kiralayana (mûcir) gerekir. Belirtilen türde arazinin kiralayanı ise, beytûlmâldir. Yine ödenen kira bedeli, bir *harâc-ı muvazzaf*; hisse ise bir *harâc-ı mukâseme* mesabesindedir ki, harâc ile öşür aynı arazide bir araya gelmez.³⁴ Görüleceği üzere Bilmen, Türkiye topraklarının devletin mülkiyetinde kalanları hariç, çok büyük bir kısmının Cumhuriyet sonrasında hukukî bakımdan mülk (memlûk) arazi niteliği kazandığını; bir arazinin bir kişi adına tapuya tescil edilmesinin, yalnızca tasarruf hakkı vermek olmayıp, temlik etmek anlamına geldiğini dikkate almamakta ve önceki fikhî değerlendirmeye bağlı kalmaktadır.

Sonuç Yerine

Ömer Nasuhi Bilmen, bizzat içinde yetişmiş olması yönüyle klasik ilim geleneğimizi çok iyi kavramış, aynı zamanda Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetle birlikte daha yoğun bir şekilde, özellikle hukuk alanındaki modern gelişmeleri takip etmiş bir âlim olarak, kendi neslinin kalıcı eserler bırakan az sayıdaki örneklerinden biridir. Bilmen, velûd bir müellif olmakla beraber, geleneğe tam bir sadakatle telif ettiği *Büyük İslâm İlmihâli* ve *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* başlıklı eserleri olmasaydı, kendisine daima atf yapılan bir fakîh olarak anılmayacaktı. Geleneğe sadakat sebebiyle, *Büyük İslâm İlmihâli* halk nezdinde çok büyük rağbet görmüş; *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* da hukuk tarihi ve İslâm hukuku araştırmacıları ile mukayeseli hukuk çalışması yapan ilim adamları arasında en önce bakılan, vazgeçilmez ve güvenilir bir kaynak konumunu kazanmıştır. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, kapsamı itibarıyla ilk ve tek telif Türkçe kaynak olması yanında, ülkemizde birçok ilim adamlarının yetişmesine ve hukuk tarihi, İslâm hukuku ve mukayeseli hukuk çalışmalarına yaptığı katkı sebebiyle müellifine haklı bir ün ve itibar kazandırmıştır. Klasik fikhin dilini kavramaya çalışan ve o konuda yanlışa düşmekten çekinen araştırmacılar için Kâmûs başucu kaynağı olmaya devam etmektedir.

34 Ömer N. Bilmen, *Kamus*, c. 4, s. 85; a.mlf., *Büyük İslâm İlmihali*, s. 334.

Ömer Nasuhi Bilmen ve *Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*

Talip TÜRCAN

Özet

Ömer Nasuhi Bilmen XIX. yy.'in son çeyreğinde doğmuş, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda yaşamış, ülkedeki gelişmelere ve bu arada hukuk alanındaki değişime bizzat şahit olmuş bir âlimdir. Bilmen, özellikle hukuk alanındaki modern gelişmeleri yakından takip etmiş olmakla birlikte içinde yetiştiği klasik geleneğe tümüyle sadık kalmıştır. İslamî ilimlerin hemen her alanında eser vermiş, fakat şöhretini fıkıh alanında yazdığı *Büyük İslâm İlmihâli* ve *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* başlıklı eserleriyle kazanmıştır. *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* klasik fıkıh geleneğine göre kaleme alınmıştır. *Kâmûs*'ta Hanefî doktrini asıl olmakla birlikte, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî fıkıhına da yer verilmiştir. İlk ve en geniş telif Türkçe fıkıh eseri olan *Kâmûs*, İslam hukuku, mukayeseli hukuk ve Türk hukuk tarihi bakımından Türkiye'de bir ilk başvuru kaynağı konumunu kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, fıkıh, İslam hukuku, mukayeseli hukuk, hukuk tarihi, ilmihâl.

Ömer Nasuhi Bilmen and his *Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*

Talip TÜRCAN

Abstract

Ömer Nasuhi Bilmen is a Turkish scholar who lived in the late Ottoman period and the founding years of the Republic. He personally witnessed the developments in the country as well as the changes in the legal field. Despite closely following up with the modern developments in the field of law, he also remained completely loyal to the classical tradition in which he was raised. He published in almost all areas of the Islamic sciences; his reputation, however, largely derives from his two works on *fiqh* entitled *Büyük İslâm İlmihâli* and *Hukûk-i İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. *Hukûk-i İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* was written according to the classical *fiqh* tradition. Although the Hanafi doctrine is the dominant view in *Kâmûs*, the Maliki, Shafi'i, Hanbali and Zahiri doctrines of *fiqh* are also covered. As the first and most voluminous Turkish book of *fiqh*, Bilmen's *magnum opus*, *Kâmûs* has become a reference book in Turkey in terms of Islamic law, comparative law and the history of law.

Keywords: Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-i İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, *fiqh*, Islamic law, comparative law, the history of law, catechism.